

Дуравкіна Н. І.,

здобувач Східноукраїнського
національного університету
імені Володимира Даля

УДК 34.096

Відповідальність як складова механізму забезпечення прав і свобод людини й громадянина

Для реалізації конституційно закріплених прав і свобод людини в Україні необхідно мати налагоджений соціально-правовий механізм їх забезпечення - систему засобів і чинників, що забезпечують необхідні умови поваги до всіх основних прав і свобод людини. Законність і дисципліна - необхідні умови утвердження демократичної, правової держави, оскільки спрямовані на забезпечення функціонування громадянського суспільства, активної ролі особи в усіх сферах суспільного життя. Дотримання законності здійснюється через дисципліну, за порушення якої передбачена юридична відповідальність. Отже, законність і дисципліна визначаються відповідальністю.

Питання ролі та функцій відповідальності в механізмі забезпечення прав та свобод людини і громадянина були предметом наукових досліджень Т. Л. Тульчинського, В. Й. Сперанського, О. Ф. Скакун, О. С. Йоффе, О. Є. Лейста, М. С. Малеїна, П. О. Недбайла, І. С. Самоценка, М. Х. Фарукшина та багатьох інших науковців. Але, приймаючи до уваги складність та багатоманітність наукових поглядів на досліджуване питання, воно залишається дуже актуальним.

Метою цієї статті є дослідження ролі та функцій відповідальності в механізмі забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі основні завдання: охарактеризувати поняття соціально-правового механізму забезпечення прав людини; його підсистем, провести аналіз розвитку наукової думки щодо поняття відповідальності та юридичної відповідальності взагалі та відповідальності в трудовому праві зокрема, проаналізувати взаємний зв'язок таких трьох складових в механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина як законність, дисципліна та відповідальність.

Поняттям «соціально-правовий механізм забезпечення прав людини» підкреслюється, що правовий механізм - частина соціального і діє з ним в єдності.

Завдання механізму соціально-юридичного забезпечення прав людини - це охорона, захист, відновлення порушених прав, а також формування загальної і правової культури населення. Основними підсистемами механізму соціально-правового забезпечення прав і свобод людини є: механізм реалізації; механізм охорони; механізм захисту. Механізм реалізації прав людини включає заходи, спроможні створити умови для реалізації прав і свобод людини. Механізм охорони прав людини включає заходи з профілактики правопорушень для утвердження правомірної поведінки особи. Механізм захисту прав людини включає заходи, що призводять до відновлення порушених прав неправомірними діями і відповідальності особи, яка вчинила ці правопорушення.

У разі порушення прав особи без їх відновлення, а також без юридичної відповідальності з боку правопорушника, правові гарантії механізму захисту прав людини не можуть вважатися такими, що повністю здійснилися [1, с. 56]. Механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина можна також розглядати у взаємообумовленості таких понять як законність, дисципліна і відповідальність.

Законність, як важливе політико-правове явище, є критерієм правового життя суспільства. У найбільш загальному вигляді законність відображає правовий характер організації суспільного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави. Поняття законності найчастіше визначається як неухильне виконання законів і прийнятих у відповідності з ними інших правових актів державними органами, їх посадовими особами, громадянами, недержавними органами і організаціями. Закони при цьому мають відповідати об'єктивним суспільним закономірностям, вимогам забезпечення прав і свобод людини і громадянина, ґрунтуватися на загальновизнаних цінностях демократичної, соціальної, правової держави. В юридичній літературі законність розглядається у різних аспектах. Як принцип державно-правового життя законність є основою діяльності держави, усіх її гілок влади. Вимога дотримання і виконання законів та інших правових актів стосується всіх суб'єктів права. Відповідно до частини другої ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Права і свободи людини та їх гарантії згідно з Конституцією України визначають зміст і спрямованість діяльності держави [2].

Отже, законність має забезпечувати реалізацію та охорону прав, свобод і законних інтересів громадян, рівність усіх перед законом. Водночас принцип законності означає, що органи законодавчої, виконавчої, судової влади та органи місцевого самоврядування мають діяти лише в порядку і в межах компетенції, визначеної Конституцією України, законами, іншими нормативно-правовими актами. Як принцип забезпечення прав і свобод людини і громадянина законність передбачає, що держава здійснює свої функції правовими засобами і в правових формах. Це зумовлено, насамперед, значенням діяльності та впливу органів влади на всі сфери суспільних відносин, їх правом приймати на основі законів та відповідно до них нормативні та індивідуальні правові акти, розглядати і вирішувати справи про застосування заходів юридичної відповідальності.

З огляду на це правомірність діяльності органів влади є «стрижнем режиму законності в державі». Особливого значення режим законності набуває в період політичної, соціально-економічної перебудови суспільства, коли необхідна висока організованість діяльності органів виконавчої влади, дисциплінованість посадових осіб. Законність тісно пов'язана з дисципліною. Законність і дисципліна — необхідні умови утвердження демократичної, правової держави, оскільки спрямовані на забезпечення функціонування громадянського суспільства, активної ролі особи в усіх сферах суспільного життя. Ці явища мають загальну мету у суспільному регулюванні, хоча дещо відрізняються за своїм спрямуванням.

Дисципліна розглядається як фактична поведінка людей, що відображається в управлінських рішеннях і діях. Характерною ознакою дисципліни є виконавський зміст, що виражається в тому, що службовці визначеного органу підкоряються певному керівникові, реалізують управлінські рішення, відповідально ставляться до своїх посадових функцій і повноважень. Дотримання законності здійснюється через дисципліну, за порушення якої передбачена юридична відповідальність. Отже, законність і дисципліна визначаються відповідальністю,

Відповідальність як складова механізму забезпечення прав...

яка формується на основі послідовної взаємодії трьох складових: а) усвідомлення обов'язку; б) оцінки поведінки; в) накладання санкцій.

Аналіз відповідальності у загальнонауковому розумінні ґрунтується на філософському вченні про соціальну зумовленість поведінки індивіда, зв'язок зі свободою й необхідністю як передумовою реалізації в особистості функцій суб'єкта оновлення світу. Вихідним пунктом визначення міри відповідальності у загальнофілософському аспекті в усі епохи було вирішення питання про співвідношення свободи і необхідності. Передумовою відповідальності є вибір індивідом можливої поведінки. Вибір визначається життєвою позицією особистості, в основі якої лежать моральні імперативи. Всі дії пов'язані з вибором і передбачають активність особистості, незалежно від того, нав'язана їй відповідальність ззовні чи взята нею добровільно. Як зазначає Т.Тульчинський «стати вільним можна, лише розширивши зону відповідальності, тобто ставлячись до інших як до таких же вільних істот і співвідносячись з їх інтересами», що дає можливість «вступити у взаємовільні, взаємовідповідальні відносини» [1, с. 64–66].

З огляду на викладене, питання соціальної відповідальності невід'ємно пов'язані з соціалізацією особистості, оскільки перша утверджується як новоутворення онтогенетичного етапу розвитку індивіда у період соціальної зрілості. У вітчизняній та зарубіжній людинознавчих науках в останні десятиліття чітко утвердилася система поглядів на соціалізацію, що об'єднує наступні ідеї: про нерозривний зв'язок соціального становлення дітей з освітою та вихованням; про зв'язок соціалізації з адаптивними процесами; про соціальні контакти як одну із змістовних сторін соціалізації; про значення самосвідомості, соціальної орієнтації та розвитку мови для успішної соціалізації. У контексті цих ідей соціалізація розглядається як набуття людьми соціального досвіду та ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання соціальних ролей. Людина як активний суб'єкт є вихідним пунктом усього суспільного руху в його соціальній формі: суспільство творить людину, а вона — суспільство. Перебуваючи у зв'язках з іншими людьми, природою, суспільством, особистість відтворює себе за допомогою процесів усвідомленої саморегуляції. Остання є здатністю людини керувати собою на основі сприймання й усвідомлення актів власної поведінки. Отже, соціалізація — це процес становлення особистості на основі навчання, виховання, засвоєння, ідеалів, цінностей, норм та соціальних ролей. Внаслідок цього людина стає членом суспільства з конкретними соціально-політичними, соціально-економічними та культурними параметрами [3, с. 79–80].

Соціальна відповідальність належить до тих явищ, які з розвитком суспільства завжди змінюються. В умовах адміністративно-командної системи, в якій верхні структури «відповідали» за нижчі, а тих вважали «відповідальними» перед собою, зміст відповідальності як риси особистості зазнавав деформацій. Демократизація суспільства, зростання соціальної ролі особистості розширює межі її відповідальності. Демократизація та гуманізація системи освіти вносять істотні зміни не лише у зміст поняття «відповідальність», а й в умови її формування [4, с. 79–80]. В. І. Сперанський пропонує визначити рівні соціальної відповідальності відповідно до життєвої позиції особистості. У цьому зв'язку він виділяє 5 рівнів відповідальності. На першому (низькому) рівні життєвої позиції відповідальність особистості виявляється як санкція, а основним мотивом здійснення дій є прагнення уникнути відповідальності. На другому рівні спонукальним мотивом є дотримання норм і правил, прихильність до оточуючих. Наявність цього мотиву свідчить про сформованість відповідальності. На цьому етапі відбувається перехід від об'єктивної відповідальності до суб'єктивної. Особистість починає брати до уваги мотиви «неправильного вчинку» і умови, які спонукали

здійснити його. На третьому рівні відбувається переростання почуття відповідальності у відповідальність соціальну. Четвертий рівень характеризується, насамперед, високорозвиненою професійною відповідальністю, яка реалізується у трудовій діяльності. І, нарешті, п'ятий рівень дозволяє соціально зрілій особистості чітко займати громадянську позицію у трудовій та суспільній діяльності [5, с. 38–87].

Сучасний німецький філософ-етик Г. Йонас обґрунтовує відповідальність сучасної людини як за виживання людства, так і за світ у цілому, за все, що є в ньому живого і неповторного [6, с. 8, 11].

Соціальна відповідальність нерозривно пов'язана з духовністю особистості. Гармонізація та інтеграція внутрішнього світу людини, її якостей і властивостей виявляється в узгодженні та рівновазі між духовною спрямованістю особистості, цінностями і соціальною поведінкою [7, с. 80].

На психологічному рівні (К.Абульханова-Славська, І. Бех, М. Боришевський, Л. Колберг, Г. Костюк, Ж. Піаже, М. Савчин, І. Роттер, В. Франкл та ін.) відповідальність розглядається як одна із генералізуючих якостей, як результат інтеграції всіх психічних функцій особистості та суб'єктивного сприйняття нею навколишньої дійсності, емоційного ставлення до обов'язку. Відповідальність також визначається як моральна риса людини, як мета виховання і якість, яка концентрує в собі усвідомлений особистістю обов'язок.

Щодо напрямів розвитку відповідальності, то психолог К. Муздибаєв виділяє такі: від колективної до індивідуальної; від зовнішньої до внутрішньої (усвідомленої, особистісної); перехід відповідальності від ретроспективного плану до перспективного (відповідальність не тільки за минуле, але й за майбутнє); зміну в часі самого суб'єкта відповідальності. За К. Муздибаєвим, розвиток відповідальності характеризується зміною її інстанції: від відповідальності перед дорослими до її інтеріоризації, коли совість стає основним регулятором поведінки [8, с. 89–92].

Відповідальність, на думку І. Беха, передбачає визнання людиною єдиної активної причетності до соціального і природного світу, і це визнання є не стільки результатом оцінки особистості іншими людьми, скільки її власним переконанням, моральним принципом, підсумком самоусвідомлення. Тому людина є не пасивним споглядачем будь-яких соціальних подій. Останні завжди розглядаються нею як учасником. Відповідальна людина має право стверджувати: я відповідаю всім своїм життям, кожний мій акт і переживання є моментом мого життя як відповідальності. Внутрішній світ відповідальної особистості завжди відкритий для соціальних потреб, пріоритетів, людських цінностей [9, с. 15].

У сучасних психологічних дослідженнях відповідальність розглядається як цілісна якість особистості, в якій інтегровані духовні, соціально-психологічні та психофізіологічні функції, що забезпечують розвиток учня як суб'єкта відповідальної поведінки, який реалізує необхідне й інтенційне [10, с. 254].

Різні види відповідальності мають свою особливість або специфіку, різну мету і цілі, тому деталізація цього питання розглядається у різних галузях права. Серед різновидів відповідальності особливе місце належить юридичній відповідальності як найважливішому різновидові соціальної відповідальності. Проблема розуміння юридичної відповідальності, незважаючи на її розробленість у теорії права і галузевих юридичних науках, дотепер залишається дискусійною. Питання про поняття юридичної відповідальності розглядалися в працях О. С. Йоффе, О. Є. Лейста, М. С. Малєїна, П. О. Недбайла, І. С. Самошенка, М. Х. Фарукшина та інших авторів. Однак, необхідно зазначити, що в сучасному вітчизняному правознавстві відсутнє єдине тлумачення поняття «юридична відповідальність».

Відповідальність як складова механізму забезпечення прав...

Деякі вчені (М. Д. Шаргородський, О. С. Йоффе, Л. С. Явич та ін.) пов'язують розуміння юридичної відповідальності з протиправною оцінкою поведінки, правопорушенням, що тягне за собою державний примус, покарання. Правомірні дії суб'єктів до розуміння юридичної відповідальності не входять. Ця позиція обґрунтовує ретроспективний аспект юридичної відповідальності. Поширеною вона є й серед українських учених. Так, П. М. Рабінович кваліфікує юридичну відповідальність як закріплений у законодавстві й забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали [11, с. 17].

О. Ф. Скакун характеризує юридичну відповідальність як охоронне явище, а саме як передбачений законом вид і міру державно-владного (примусового) притерпіння особою позбавлення особистого, організаційного та майнового характеру за скоєне правопорушення [12, с. 466]. В. Ф. Погорілко визначає відповідальність як правовідносини між державою та порушником, до якого застосовуються юридичні санкції з негативними для нього наслідками [13, с. 68].

А деякі вчені (Р. І. Косолапов, В. С. Марков, М. І. Матузов, П. О. Недбайло, Н. О. Слободніков та ін.) розглядають юридичну відповідальність у більш розширеному плані. Юридична відповідальність уявляється не лише як наслідок негативного явища, як реакція держави на вчинений делікт, а як явище позитивне, що передбачає свідоме, відповідальне ставлення індивідів до своїх вчинків, способу життя. Тобто це основа поведінки суб'єктів, що виключає порушення правових приписів [14, с. 40–43].

Сучасне розуміння юридичної відповідальності пов'язується з правовідносинами між державою і правопорушником, до якого застосовують юридичні санкції з негативними для нього наслідками [15, с. 22]. Зазначений підхід до юридичної відповідальності визнається й українськими вченими. Так, А. Олійник стверджує, що поряд з ретроспективною відповідальністю існує позитивна, яка полягає в сумлінному виконанні громадянами своїх обов'язків перед суспільством, державою, колективом людей та окремою особою [16, с. 38]. На думку Ю. С. Шемшученка відповідальність — це юридичний обов'язок відповідних суб'єктів здійснювати позитивні, корисні для суспільства функції [17, с. 437].

Під юридичною відповідальністю розуміється застосування до правопорушника передбачених санкцією юридичної норми заходів державного примусу, що виражаються в позбавленні особистого, організаційного чи майнового характеру. Вона здійснюється або може здійснюватись від імені держави шляхом державного примусу. В окремих випадках відшкодування збитків може відбуватись добровільно, без державного втручання. Всі види відповідальності слугують попередженню нових правопорушень.

Існування різних видів правопорушень передбачає і поділ ретроспективної юридичної відповідальності на самостійні види. Існують різні підстави поділу юридичної відповідальності на види. Залежно від суб'єктів — органів, що накладають юридичну відповідальність, її поділяють на таку, що покладається: а) органами влади; б) виконавчими і розпорядчими органами; в) судовими та іншими юрисдикційними органами. Залежно від суб'єктів правопорушників вона буває: а) індивідуальною; б) колективною.

Розрізняють також внутрішню державну й міжнародну юридичну відповідальність. Поширеною є класифікація юридичної відповідальності залежно від галузевої належності правової норми, що порушена. На цій підставі розрізняють юридичну відповідальність: а) кримінально-правову; б) адміністративну; в) цивільно-правову; г) дисциплінарну та матеріальну відповідальність робітників і службовців та ін.

Юридична відповідальність здійснюється на засадах законності, обґрунтованості, невідворотності, індивідуалізації і справедливості. В ст. 66 Конституції України закріплено, що кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.

З утворенням незалежної України як демократичної, соціальної, правової держави стало можливим повернення влади до проблем людини та забезпечення її прав і свобод. Конституція України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, гарантує її права і свободи. Саме це зумовило становлення нових суспільних відносин, які потребують належного правового регулювання. Незважаючи на часті зміни, чинне законодавство не дозволяє повною мірою забезпечити охорону і захист прав і свобод громадян, що сприяє розвитку різних негативних тенденцій, створює сприятливі умови для поглиблення антисоціальних проявів і негативно впливає на процеси державотворення.

Правова охорона прав і свобод громадян здійснюється за допомогою різноманітних засобів, зокрема, шляхом встановлення і застосування заходів юридичної відповідальності. Механізм правової охорони потребує подальшого удосконалення, приведення у відповідність до нових умов, що склались в Україні, міжнародних стандартів. Основним елементом, на якому базується зазначений механізм, є об'єкт правової охорони — права і свободи громадян. Саме через свої функції юридична відповідальність взагалі, і в трудових відносинах зокрема, здійснює охорону прав і свобод людини і громадянина.

Наявність мети юридичної відповідальності, її заснування на системі принципів свідчить про самостійний характер цієї категорії, яка має теоретико-правовий та практично-правовий характер, забезпечуючи права і свободи людини і громадянина, порядок у суспільстві. Взаємообумовлюючий зв'язок законності, дисципліни і відповідальності створює механізм захисту прав і свобод людини і громадянина, в якому відповідальність відіграє важливу роль.

Проблема визначення поняття юридичної відповідальності в цілому й трудової зокрема, не втратила свого дискусійного характеру й зараз, навпаки — розвиток ринкових умов знову загострив актуальність цього питання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тульчинський Т. Л. Разум, воля, успех: о философии поступка / Тульчинський Т. Л. — Л. : Изд. ЛГУ, 1990. — 119 с.
2. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30
3. Болгаріна В. Педагогічна соціологія / В. Болгаріна та ін. — Тернопіль, 1998. — 144 с.
4. Огренич Н. М. Педагогічні умови формування соціальної відповідальності учнів: автореф. дис. канд. пед. наук// Н. М. Огренич. — Миколаїв, 1997. — 19 с.
5. Сперанский В. Й. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования / Сперанский В. Й. — М. : Изд. МГУ, 1987. — 201 с.
6. Словарь по этике : [ред.: Гусейнов А. А., Кон И. С.]. — М., 1989. — 232 с.
7. Психологія на перетині тисячоліть : збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань. — К., 1999. — 457 с.
8. Муздыбаев К. Психология ответственности / Муздыбаев К. — Л. : Наука, 1983. — 240 с.
9. Бех І. Д. Від волі до особистості / Бех І. Д. — К., 1995. — 220 с.
10. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: дис. док. психол. наук / Савчин М. В. — К., 1997. — 199 с.

Відповідальність як складова механізму забезпечення прав...

11. Рабінович П. М. Основы загалъной теоріи права та держави / Рабінович П. М. — К. : Юрінком Інтер, 1994. — 324 с.
12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / Скакун О. Ф. — Х. : Консум, 2005. — 656 с.
13. Конституційне право України : [ред. В. Ф. Погорілко]. — К. : Наук. думка, 2002. — 737 с.
14. Слободников Н. А. Юридическая и общественная ответственность в системе мировоззренческих качеств работника органов внутренних дел / Н. А. Слободников // Сборник науч. трудов. — Минск, 1992. — С. 60—69.
15. Марчук В. М. Правомірна поведінка, правопорушення та юридична відповідальність / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. — К. : Вид-во економ. ун-ту, 1996. — 183 с.
16. Олійник А. Поняття та структура механізму забезпечення конституційної свободи особи на міжнародному та регіональному рівнях / А. Олійник // Право України. — 2004. — № 12. — С. 157.
17. Юридична енциклопедія : [у 6 т.]. / — К. : Вид-во «Українська енциклопедія імені М. П. Бажана», 1999. — Т. 2. — 741 с.

Дуравкіна Н. І. Відповідальність як складова механізму забезпечення прав і свобод людини й громадянина

Стаття присвячена розкриттю поняття відповідальності в соціально-правовому механізмі забезпечення прав людини. Автором проаналізовані різні підходи до розуміння юридичної відповідальності, досліджена її роль, напрями розвитку, види та функції в суспільстві. Обґрунтовується власна позиція щодо сучасного поняття категорії «юридична відповідальність».

Ключові слова: механізм забезпечення прав та свобод людини, законність, дисципліна, відповідальність, соціальна відповідальність, юридична відповідальність.

Duravkina N. I. Ответственность как составляющая механизма обеспечения прав и свобод человека и гражданина

Статья посвящена раскрытию понятия ответственности в социально-правовом механизме обеспечения прав человека. Автором проанализированы различные подходы к пониманию юридической ответственности, исследована ее роль, направления развития, виды и функции в обществе. Обосновывается собственная позиция относительно современного понятия категории «юридическая ответственность».

Ключевые слова: механизм обеспечения прав и свобод человека, законность, дисциплина, ответственность, социальная ответственность, юридическая ответственность.

Duravkina N. Responsibility as a component of the mechanism for ensuring the rights and freedoms of man and citizen

The article is devoted to description of the concept of responsibility in the socio-legal mechanism that ensures human rights. The author analyzes different approaches to the understanding of legal responsibility; investigates its role, the direction of further development, its types and functions in the society. The author expounds his own position regarding to the current concept of the "legal responsibility".

Key words: mechanism for ensuring the rights and freedoms of man and citizen, legitimacy, discipline, responsibility, social responsibility, legal responsibility.